

Agnieszka Regulska*

Wokół koncepcji wychowawczej Jadwigi Zamoyskiej

Around the Educational Concept of Jadwiga Zamoyska

Abstract: The article concerns the educational concept of Jadwiga Zamoyska (1831–1923), which she implemented in the schools she founded in the 19th century. The universal principles of education for full humanity, which the author based on the Catholic faith and national values, will be presented. The article will present the assumptions of organic work, which became the foundation of the schools created by Jadwiga Zamoyska, and will also analyze the goals and methods used in her concept of education. During the period of loss of independence, she took action to restore her homeland by promoting the need to improve oneself, raise the young generation and prepare them to take up family and social roles. Her concept includes an analysis of timeless problems related to upbringing and the issue of women, human work, concern for the common good, love of homeland and God.

Keywords: Jadwiga Zamoyska, concept of education, organic work, goals and methods of education.

* Agnieszka Regulska (ORCID: 0000-0002-0988-8339) – profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, doktor habilitowana nauk społecznych w dyscyplinie pedagogika, kontakt: a.regulska@uksw.edu.pl.

Wstęp

Artykuł dotyczy koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923), polskiej działaczki społecznej, żony generała Władysława Zamoyskiego. Spośród wielu zadań, które podejmowała, najważniejsze było dla niej wychowanie młodego pokolenia¹, w ówczesnym czasie nie istniała polska edukacja. Jej życie i działalność w większości przebiegało w okresie zaborów, w którym kwestie wychowania i nauczania posiadały inny wymiar z powodu niewoli narodowej, podległości zasadom narzuconym przez kraje zaborcze. Przetrawanie tożsamości narodowej w kolejnych pokoleniach, podejmowanie troski o dobro wspólne w różnych dziedzinach życia społecznego, zachowanie języka polskiego, tradycji i kultury, były wówczas szczególnym wyzwaniem.

Jadwiga Zamoyska drogę do odrodzenia ojczyzny widziała w doskonaleniu siebie, wychowaniu młodego pokolenia i przygotowaniu do pełnienia ról rodzinnych i społecznych. Stworzyła własną, bardzo aktualną do dziś koncepcję wychowawczą, którą realizowała w założonej przez siebie u schyłku XIX wieku Szkole Gospodarstwa Domowego i Życia Chrześcijańskiego dla dziewcząt, zwaną później Szkołą Domową Pracy Kobiet lub Zakładem Kórnickim (od miejsca swojej pierwszej placówki). Warto zauważyć, że była to pierwsza szkoła gospodarcza na ziemiach polskich, która pomimo doświadczania szykan ze strony zaborców, stała się instytucją oddziałującą na cały kraj.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie podstawowych założeń koncepcji wychowawczej Jadwigi Zamoyskiej, w tym uniwersalnych zasad wychowania do pełni człowieczeństwa, które autorka oparła na wierze katolickiej i wartościach narodowych. Dostrzegane przez nią wyzwania związane z przygotowaniem do pełnienia ról rodzinnych i społecznych posiadają ponadczasowy charakter, gdyż wiele z nich pozostaje aktualnych do dziś, pomimo innych realiów społeczno-kulturowych naszych czasów. Na początku zostaną ukazane praca organiczna i praca u podstaw jako fundamenty szkół utworzonych przez Jadwigę Zamoyską, a następnie zostaną poddane analizie cele i metody występujące w jej koncepcji wychowania.

1 S. Palka, *Jadwiga z Działyńskich Zamoyska – mądra wychowawczyni*, „Wychowawca”, 2006, nr 7/8, s. 25.

W niniejszym artykule wykorzystana zostanie metoda analizy i interpretacji materiałów źródłowych oraz literatury przedmiotu. Analiza publikacji Jadwigi Zamoyskiej, a także jej wspomnień zebranych i opracowanych przez innych autorów, polegać będzie głównie na uporządkowaniu zawartych w nich treści, następnie poddaniu ich interpretacji oraz podjęciu jakościowego opisu. Oprócz twórczości Autorki analizowanej tu koncepcji wychowania, wśród źródeł znajdują się również: publikacja Mieczysławy Czaplickiej (1880–1970, absolwentki Zakładu w Kuźnicach), pamiętnik Anny Potockiej (1846–1926, młodszej siostry Jadwigi Zamoyskiej) i opracowanie Marii Zamoyskiej (1860–1937, córki Jadwigi Zamoyskiej).

Jeżeli chodzi o literaturę przedmiotu, należy stwierdzić, że dotychczas opublikowane zostały różne opracowania naukowe i popularyzatorskie poświęcone osobie i działalności Jadwigi Zamoyskiej². Koncepcja wychowawcza jest rozproszona w całokształcie twórczości Zamoyskiej. Jako pierwszy zebrania myśli pedagogicznej Jadwigi Zamoyskiej³, jej systematyzacji oraz zdefiniowania według współczesnych kryteriów badawczych dokonał Czesław Kustra⁴.

- 2 Warto przywołać publikacje poświęcone postaci Jadwigi Zamoyskiej jako jej biografie naukowe, m.in.: K. Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831–1923). Życie i dzieło*, Poznań 2011; a wcześniej rys biograficzny zaprezentował K. Piastowski w artykule: *Jenerałowa Jadwiga Zamoyska (1831–1923)* opublikowanym w 1984 w 12 tomie serii „Chrześcijanin” wydawanym przez ATK w Warszawie, s. ? 222–251. Natomiast działalność wychowawczą przedstawiają publikacje dotyczące szkoły utworzonej przez Zamoyską, m.in.: Z. Nowak, *Historia Zakładu Kórnickiego*, cz. 1: *Kórniki-Lubowla-Kalwaria Zebrzydowska 1882–1889*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 25 (2001) s. 197–226; też, *Historia Zakładu Kórnickiego*, cz. 2: *Zakopane-Kuźnice, wrzesień 1889 – lipiec 1914*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 26 (2003) s. 31–80; też, *Historia Zakładu Kórnickiego*, cz. 3: *lipiec 1914 – październik 1924*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 29 (2009) s. 93–119; M. J. Gondek, *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze”, 17 (2005) s. 241–255; J. Wesołowska, *Zakładniczki. Zgoda i opór wobec wzorców i norm Szkoły Domowej Pracy Kobiety Jadwigi Zamoyskiej (1831–1923)*, Poznań – Chomęcice 2024. Czy Pani Profesor ma tę książkę? BN podaje, że rok 2023, co jest w książce? Książka wydana w 2023
- 3 E. Walewander, *Z recenzji wydawniczej*, w: Cz. Kustra, *Kobieta i praca w koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923)*, Toruń 2012. Czy to zapis z okładki? tak
- 4 Cz. Kustra, *Kobieta i praca w koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej*.

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej Uchwałą z dnia 22 lipca 2022 r. ustanowił Jadwigę Zamoyską patronką 2023 roku⁵. W Uchwale podkreślono m.in. że jest ona autorką spójnego systemu pedagogicznego. Warto więc poddać refleksji jej koncepcję wychowania, zwłaszcza że jest ona uznawana za wyprzedzającą epokę, w której żyła, zawiera wiele ponadczasowych wartości⁶.

Praca organiczna i praca u podstaw jako fundamenty Szkoły Domowej Pracy Jadwigi Zamoyskiej

Jadwiga Zamoyska przedstawiła program pracy organicznej, której zasady do dziś wydają się aktualne, gdyż pozwalają odkrywać i rozumieć prawdziwy sens ludzkiej pracy. Nabiera to szczególnego znaczenia, zwłaszcza w obliczu destrukcyjnych oddziaływań niektórych współczesnych teorii społecznych, przedstawiających ograniczoną lub zafałszowaną wizję sensu pracy. Kobiety, do których głównie swą koncepcję kierowała Zamoyska, mogą odnaleźć tu tak potrzebne dziś sformułowanie zasad i znaczenia pracy w rodzinie – poprzez najgłębsze powiązanie pracy domowej z życiem Kościoła i Ojczyzny⁷. Zamoyska przez całe życie wierna była zasadzie: praca u podstaw to najlepszy sprawdzian miłości do Polski⁸.

Po powstaniu styczniowym do początków XX w. zaszły na ziemiach polskich głębokie przemiany ekonomiczno-społeczne i polityczne, w wyniku któ-

- 5 Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2022 r. w sprawie ustanowienia roku 2023 Rokiem Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej, https://orka.sejm.gov.pl/proc9.nsf/uchwały/2207_u.htm, dostęp: 20. 08. 2024 r. ?? potrzebna data dostępu. W związku z Rokiem Jadwigi Zamoyskiej w 2023 r. ukazały się publikacje prezentujące jej osobę i dzieło, m.in.: M. Biniaś-Szkopek, *Portret kobiety skutecznej – opowieść o Jadwidze Zamoyskiej*, Kórnik 2023; Z. Babicki, J. Kostkiewicz, G. Kucharczyk, B. Śliwerski, *Jadwiga z Działyńskich Zamoyska (1831–1923): działaczka społeczno-religijna*, Kraków 2023; I. Jazukiewicz, *Myśli Jadwigi Zamoyskiej o wychowaniu*, „Studia Pedagogica Ignatiana”, 26 (2023/4) s. 109–138; wydanie 2 książki K. Czachowskiej, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831–1923). Życie i dzieło*, Kórnik 2023.
- 6 P. Czartoryski-Sziler, *Jadwiga Zamoyska – wychowawczyni młodzieży*, „Nasz Dziennik”, 23–24 maja 2009, s. 12.
- 7 M. J. Gondek, *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze”, 17 (2005) s. 252.
- 8 J. Zamoyska, *O miłości ojczyzny*, Lublin 2021, s. 6.

rych powstał i rozwinął się pozytywizm jako nowa koncepcja filozoficzna i nowa strategia działalności narodu. Godząc się z chwilową utratą niepodległości, polscy pozytywiści umieszczali w swoich programach treści dotyczące pracy u podstaw, krzewienia oświaty i kultury wśród ludu, reformy wychowania i rozwoju nauk matematyczno-przyrodniczych⁹. Idee te rozumiała Jadwiga Zamoyska, która w obliczu klęsk powstańczych i tragicznej sytuacji pozbawionego niepodległości kraju, oddała się czynnej pracy u podstaw na rzecz społeczeństwa. Znała zwłaszcza sytuację kobiet pod zaborami oraz słaby poziom moralny polskich rodzin¹⁰ – jej działalność miała być odpowiedzią na rozpoznaną przez nią potrzebę czasu.

Praca organiczna i praca u podstaw stały się na ziemiach polskich podstawowym postulatem pozytywizmu, wzywającym do podjęcia przez wszystkie warstwy społeczeństwa solidarnego wysiłku na rzecz rozwoju gospodarczego, w tym przede wszystkim rozwoju handlu i przemysłu, oraz na rzecz umocnienia wewnętrznych więzi społecznych. Po klęskach powstań wykreowano nowy typ bohatera, którym był człowiek dochodzący do celu wytrwałą pracą, wykształcony, inteligentny, kreatywny i pracowity. Tylko tak wychowany człowiek mógł realizować propagowane hasła „pracy od podstaw” i „pracy organicznej”¹¹. Wzorem wychowawczym stał się pracownik przedsiębiorczy i odpowiedzialny, ceniący wytwarzanie rzeczy użytecznych, a jednocześnie ideowy i wszechstronnie rozwinięty. Podstawowymi kategoriami pojęciowymi ówczesnej pedagogiki były: praca, nauka, samodzielność myślenia i działania, przedsiębiorczość, użyteczność, ideowość oraz szlachetna uczuciowość¹².

Pozytywistyczne idee pracy organicznej zaowocowały szczególnie obficie w Wielkopolsce¹³. W swoich wspomnieniach Jadwiga Zamoyska opisywała

9 Cz. Kustra, *Kobieta i praca*, s. 42.

10 Tamże, s. 13.

11 Cz. Galek, *Ideale wychowawcze Bolesława Prusa*, w: *Ideale wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX wieku*, red. E. J. Kryńska, Białystok 2006, s. 100.

12 Cz. Kustra, *Kobieta i praca*, s. 42.

13 Do prekursorów pracy organicznej na ziemiach polskich należał Dezydery Chłapowski, który po powrocie z Anglii w 1815 r. rozpoczął wcielanie założeń pracy organicznej w swoim majątku w Turwi. Rozczarowany polityką Napoleona wobec Polski uznał, że jedyną możliwą drogą do odzyskania niepodległości jest odpowiednie

dobroczynną pracę u podstaw swoich rodziców¹⁴. Jej ojciec Tytus Działyński urządził dla gospodarzy wiejskich zebrania, na których prowadził wykłady o uprawie roli i zarządzaniu gospodarstwem; wraz z żoną założył szkołę i bibliotekę dla miejscowej wiejskiej ludności, starał się o poprawę losu włościan¹⁵. Rozwijał park kórnicki z myślą o założeniu szkoły rolniczej; corocznie urządził także w Kórniku wystawy ogrodnicze i rolnicze, przez co szerzył oświatę rolniczą. Jego pomysły i zapał przejął syn Jan Działyński, który pragnął założyć akademię agronomiczną w majątku kórnickim. Niestety, te starania zostały przerwane przez represje zaborcy i przymusową emigrację rodziny¹⁶.

Dziedzictwo rodziny w duchu pracy u podstaw kontynuowała również siostra Jadwigi – Anna z Działyńskich Potocka, która prowadziła we własnych majątkach działalność społeczną i oświatową w zakresie o wiele większym, niż było to przyjęte w ówczesnych kręgach ziemiańskich. Wspólnie z mężem Stanisławem Potockim założyła szkółkę rzeźbiarską dla chłopców, a następnie szkółkę koronkarską dla dziewcząt. Zakładała również ochronki i szpitaliki, a przede wszystkim ośrodki uzdrowiskowe w Rymanowie, z którego mogła korzystać również uboga ludność. Była propagatorką zaprzestania importu

ekonomiczne i edukacyjne przygotowanie społeczeństwa. W swoim majątku stworzył prywatną akademię rolniczą, w której kształcił kilkudziesięciu praktykantów, ucząc ich pilności, gospodarstwa postępowego, oszczędności, moralności itd. Po upadku powstania listopadowego dołączyli do niego inni, m.in. Karol Marcinowski, którego można uznać za pierwszego w pełni ukształtowanego pozytywistę. W założonych przez siebie towarzystwach (w tym Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Spółka Akcyjna Bazar) wychowało się kolejne pokolenie wielkopolskich społeczników. Do ich grona zaliczyć należy rodzinę Działyńskich na czele z ojcem Jadwigi – Tytusem Działyńskim; A. Kwilecki, *Mecenat kulturalny ziemian wielkopolskich w wiekach XIX i XX*, w: Izabella i Jan Działyńscy, *mecenasi kultury*, red. B. Wysocka, Gołuchów-Kórnik 2004, s. 10.

- 14 Jadwiga Zamojska *w domu rodzinnym i na emigracji. Wspomnień cz. I*, opr. i red. E. Bątkiewicz, M. Biniaś-Szkopek, Kórnik 2013, s. 36.
- 15 Cz. Kustra, *Kobieta i praca*, s. 63.
- 16 A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich w rozwoju ośrodka naukowego w Wielkopolsce*, Poznań 1980, s. 94–99. W tym kontekście warto dodać, że wspomniany projekt ufundowania szkoły rolniczej w Kórniku przez Tytusa i Jana Działyńskich stanowił jeden z etapów starań, które doprowadziły do otwarcia szkoły rolniczej w Żabikowie, a następnie do jej przekształcenia w uczelnię wyższą w 1873 r.; tamże, s. 99.

do Galicji zagranicznych roślin i ziół leczniczych oraz umożliwienia zarobku w tej dziedzinie wytwórcom z polskiej wsi. Za zasługi dla podnoszenia poziomu życia ludności wiejskiej była wielokrotnie odznaczana¹⁷.

Działalność społeczna najbliższej rodziny była dla Jadwigi Zamoyskiej wzorem do podejmowania własnych inicjatyw wychowawczych, które zaczęła realizować w założonej przez siebie Szkole Domowej Pracy w Kórniku, a później w Kuźnicach. Wzrastając w atmosferze miłości Boga i ojczyzny, bardzo wczesnie dostrzegła rażące braki w dziedzinie wychowania dziewcząt. Ponadto istotny dla zrozumienia jej myśli wychowawczej jest kontekst ówczesnej sytuacji społeczeństwa, w tym kobiet, w zniewolonym rządami zaborców kraju. W swoich placówkach wprowadziła koncepcję wychowania opartą o program „pracy organicznej”. Przy czym pracę tę pojmowała swoiście, opierając ją o tradycje historyczne, patriotyczne i postawę chrześcijańską. Zamoyska dostrzegła istotną rolę pracy w procesie wychowania. Przy czym uwzględniała osobowy kontekst pracy i jej wielowymiarowość (praca o charakterze umysłowym, duchowym oraz fizycznym), zwracając uwagę, że wymiary te są nierozłączne.

Do Szkoły Domowej Pracy założycielka przyjmowała dziewczęta po ukończeniu pensji oraz szkół ludowych, czyli z podstawowym wykształceniem. Uważała, że głównym zadaniem w prowadzonych przez nią placówkach jest praktyczne zastosowanie poprzednio nabytych wiadomości do zajęć i obowiązków kobiecego życia:

Wychodzimy z zasady, że teoria czy to cnoty czy wiedzy bez praktycznego zastosowania zostaje martwą literą [...] nasze uczennice mają już pewne pojęcie o życiu, jego obowiązkach, celach, trudnościach, łatwiej przyswoić sobie mogą udzielane im wskazówki i zdać sobie sprawę z tego, jaki owoc przynieść powinna nabywana przez nie nauka dla nich samych, dla ich rodzin i dla społeczeństwa, wśród którego żyć będą¹⁸.

W szkole Generałowej uczono umiejętnego stosowania wiedzy do praktycznych czynności, aby tym sposobem wychowankowie mogli osiągnąć pewną

17 A. S. Potocka, *Mój pamiętnik*, Kraków 1927, s. 23.

18 J. Zamoyska, *Zakład Kórnicki (Szkola Domowej Pracy w Zakopanem)*, Poznań 1899, s. 30.

„szlachetność”, czyli pewien rozwój osobowościowy i dojrzałość, tak bardzo potrzebne w pełnieniu życiowych funkcji¹⁹. Zamoyska dostrzegała wiele słabości w kondycji moralnej ówczesnego społeczeństwa polskiego (trzeba przyznać, że większość z tych problemów pozostaje aktualnych do dzisiaj):

samolubstwo bezwzględne, chęć używania i dogadzania sobie aż do przesytu, dążność do wynoszenia się i obalania nie tylko każdej władzy, ale i wszelkich krępujących więzów, zawiść wobec dostatku i wyższość innych, a obok tego bezsilność woli, oto są główne cechy dzisiejszego stanu społecznego²⁰.

Jako szansą na poprawę stanu moralnego społeczeństwa Założycielka Zakładu widziała prowadzenie odpowiednich szkół, w których będą nauczane różnorodne umiejętności pracy domowej oraz realizowane będzie wychowywanie do służby Bogu i społeczeństwu. Szkoła Domowej Pracy dla kobiet zakładała odpowiednie przygotowanie do pełnienia ról społecznych poprzez m.in.:

zwalczanie samolubstwa, nie szukając własnego zadowolenia, ale starając się o to, co bliżnim i krajowi pożytek przynieść może; uczenie się poprzestawać na tym, co dla zdrowia i przyzwoitości potrzebne, ćwiczenie się w porządku i doskonałości we wszystkich szczegółach życia, poprawianie się z lenistwa, gnuśności służąc innym materialnie, umysłowo, duchowo; pracowanie ręcznie, umysłowo i duchowo, dzieląc się z drugimi owocem tej pracy; jednoczenie myśli, serca i siły we wspólnej pracy, ażeby je spotęgować i lepiej wyzyskać²¹.

Zakłady Kórnickie miały przygotować kobiety nie tylko do pełnienia roli matki i żony, ale również były otwarte dla kobiet niezamężnych ze wszystkich warstw społecznych, aby rozwijać w nich możliwości pracy na rzecz społeczeństwa²². Według Zamoyskiej, kobieta pracująca powinna rozwijać własne

19 Cz. Kustra, *Kobieta i praca*, s. 190.

20 J. Zamoyska, *Zakład Kórnicki*, s. 3.

21 Tamże, s. 13–14.

22 Zamoyska podawała liczne przykłady możliwości zaangażowania w pracę na rzecz społeczeństwa i dobra wspólnego przez niezamężne kobiety: zakładanie i prowadzenie ochronek dla dzieci, sprawowanie opieki nad chorymi i starszymi w ich mieszkaniach, zakładanie czytelni dla wszystkich warstw społeczeństwa, otwieranie

siły fizyczne i moralne, a tym samym przyczynić się „do podnoszenia z czasem poziomu materialnego i moralnego tej części kraju, do której należy”²³. Odwołując się do integralnej i personalistycznej antropologii, rozwinęła koncepcję wychowania przez pracę, wskazując na absolutną potrzebę równoległego angażowania w pracy trzech obszarów zdolności człowieka: fizycznych, umysłowych i duchowych – prowadzenia „trójpacy”²⁴. Była przekonana, że realizacja trójpacy, czyli równolegle prowadzona praca fizyczna, umysłowa i duchowa służyć prawdziwemu rozwojowi osoby oraz postępowi zarówno materialnemu, jak i moralnemu²⁵. Zamoyska podkreślała, że tylko taka praca stanowi fundament dla autentycznej pracy społecznej²⁶.

Cele i metody w koncepcji wychowania Jadwigi Zamoyskiej

Czesław Kuśtra określił koncepcję wychowania Jadwigi Zamoyskiej jako teorię normatywną, w której cele, sytuacje i podstawy światopoglądowe są oparte na wartościach chrześcijańskich, sama zaś realizacja procesu wychowania mieści się w pojęciach pedagogiki jako nauki. Jak definiuje dalej autor, według współczesnych kryteriów jest to koncepcja wychowania z zakresu pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej, zaliczyć ją należy do chrześcijańskiej pedagogiki personalno-egzystencjalnej²⁷.

U podstaw koncepcji Zamoyskiej znajduje się wychowanie chrześcijańskie, które traktuje człowieka holistycznie, jako istotę integralną, cielesno-duchową. Posiada to swoje odzwierciedlenie w rozumieniu celów wychowania, które

sklepów i gospód ludowych na wsiach i w miasteczkach, podejmowanie wszelkich prac dążących do podniesienia pracowitości, oszczędności, porządku i dobrobytu, urządzanie niedzielnych i wieczornych wykładów nauki języka i historii narodowej, rozpowszechnianie znajomości arytmetyki wśród prostego ludu w celu uchronienia go przez wyzyskiem lichwiarzy, przygotowanie dzieci do pierwszej Komunii św., uczenie śpiewu kościelnego; tamże, s. 24–25.

23 M. Zamoyska, *Jak powstało Dzieło ś.p. Jenerałowej Zamoyskiej*, Kórnik 1927, s. 28.

24 J. Zamoyska, *O pracy*, Lublin 2001, s. 24.

25 M. Sztaba, *Aktualność i ważność idei „trójpacy” Jadwigi Zamoyskiej dla integralnego rozwoju osoby*, „Pedagogika Społeczna”, 14 (2015) nr 1 (55), s. 99–101.

26 Tamże, s. 124.

27 Cz. Kuśtra, *Kobieta i praca*, s. 90.

najczęściej są równoznaczne z uznawanymi wartościami i normami moralno-społecznymi²⁸. Choć Zamoyska nie dysponowała systematyzującymi opracowaniami teoretycznymi dotyczącymi wychowania, dostępnymi współczesności, to należy stwierdzić, że miała bardzo dobrą intuicję pedagogiczną, gdyż ujmowała człowieka integralnie, jako byt cielesno-duchowy. Znalazło to odzwierciedlenie w określanych przez nią celach wychowania. Integralna wizja człowieka jako główne cele oddziaływań wychowawczych zakłada dążenie do całościowego, pełnego rozwoju osoby. W koncepcji Założycielki Zakładów Kórnickich dominowały dwa podstawowe cele wychowania: dotyczące przygotowania do dojrzałego życia człowieka w ogóle oraz cel ostateczny tj. osiągnięcie zbawienia. Jako cel pośredni, nazywany inaczej celem społecznym, wskazywała bycie współtwórcą dobra wspólnego²⁹.

W celach stawianych wychowaniu przez Zamoyską można zauważyć analogie do podziału dokonanego kilkadziesiąt lat później przez o. Jacka Woronieckiego, który wyróżnił cele pośrednie, „z powodu których jak po stopniach będziemy się wspinali do celu, który pierwszy rozbudził nasze pożądanie i popchnął nas do czynu”³⁰, oraz cel naczelny, będący „główną pobudką, bez której nie zapragnęlibyśmy tamtych pośrednich”³¹. Naczelnym celem stawianym przez Generałową wychowaniu, a nazywanym przez nią celem ostatecznym, było zbawienie duszy i zjednoczenie jej z Bogiem. Wcześniej wymienione cele w jej koncepcji stanowiły warunek osiągnięcia celu ostatecznego³².

Założycielka szkół dla kobiet określała wychowanie jako „sztukę kierowania duszami; [...] sztukę najtrudniejszą ze wszystkich, ponieważ nie ma dwóch dusz tak do siebie podobnych, ażeby to, co się stosuje do jednej, mogło bezwzględnie odpowiadać drugiej”³³. Natomiast przedstawiony wcześniej cel ostateczny wskazywała jako dalszy, mając na myśli szczęście wieczne po śmierci, które jest dla wszystkich ludzi. Z kolei cel bliższy dotyczy odkrycia własnego powołania

28 M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2009, s. 120.

29 J. Zamoyska, *O wychowaniu*, Lublin 2002, s. 303.

30 J. Woroniecki, *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 1, Lublin 1985, s. 66.

31 Tamże.

32 A. Rynio, B. Błasiak, *Myśli Jadwigi Zamoyskiej o wychowaniu*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 19–20 (1991–1992) z. 2, s. 21.

33 J. Zamoyska, *O wychowaniu*, s. 13.

i talentów, niezbędnych do jego realizacji, dlatego zadaniem w wychowaniu jest rozwijanie tych talentów i niwelowanie złych skłonności³⁴.

W odniesieniu do założonej przez siebie Szkoły Domowej Pracy jako podstawowy cel tej placówki wskazywała wychowanie młodego pokolenia przez pracę:

Dążymy do tego, żeby pracowitość i zamiłowanie do porządku stały się wybitną cechą naszych wychowanek. Chcemy wpoić w nie to przekonanie, że od pracy ręcznej nie tylko «korona im z głowy nie spadnie», ale że ta właśnie praca stanie się ich istotną koroną i uwieńczeniem³⁵.

Jeżeli chodzi o metody wychowawcze to – przyglądając się formacji dziewcząt w Zakładzie Kórnickim – należy zwrócić uwagę na sprecyzowane sposoby postępowania, realizowane dla osiągnięcia założonych celów wychowawczych. Jest to tym bardziej warte zaznaczenia, że po raz kolejny przekonujemy się, jakim zmysłem pedagogicznym była obdarzona Założycielka szkoły – metody przez nią stosowane bez trudności można przełożyć na język współczesnej pedagogiki. W najogólniejszych założeniach Jadwiga Zamoyska na pierwszym miejscu stawiała kształcenie nawyków czynienia rzeczy małych w sposób jak najdoskonalszy, spełnianie codziennych obowiązków w sposób rzetelny i sumienny.

W praktyce edukacyjnej w Zakładach w Kórniku i w Kuźnicach były wykorzystywane metody wychowania, które doczekały się opisu i klasyfikacji we współczesnej literaturze pedagogicznej. Czesław Kustra wskazuje, że w szkole Zamoyskiej były wykorzystywane metody: wpływu osobistego, wpływu sytuacyjnego, organizowania środowiska społecznego oraz kierowanie samorozwojem – samowychowanie³⁶. Stanowią one kluczowe grupy metod, które zostały sklasyfikowane we współczesnej teorii wychowania, m.in. przez Heliodora Muszyńskiego³⁷.

Metody wpływu osobistego opierają się na oddziaływaniu na aktywność wychowanka przez dostarczanie mu określonych wzorców zachowania lub

34 I. Jazukiewicz, *Myśli Jadwigi Zamoyskiej*, s. 113.

35 J. Zamoyska, *Zakład Kórnicki*, s. 31.

36 Cz. Kustra, *Kobieta i praca*, s. 324.

37 H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, wyd. 5, Warszawa 1981, s. 318–341.

reagowania³⁸. Skuteczność tych metod wynika z naturalnej skłonności człowieka do naśladowania innych osób mających uznanie i autorytet. W tej grupie wymienia się takie metody jak wysuwanie sugestii, perswazję, oddziaływanie przykładem osobistym, wyrażanie aprobaty lub dezaprobaty. Charakterystycznym dla Zamoyskiej, jako wychowawcy, było oddziaływanie wychowawcze przykładem osobistym, co potwierdzają dostępne wspomnienia absolwentki szkoły:

Od chwili mego przybycia szkoła wywarła na mnie bardzo dobre wrażenie. Już po upływie miesiąca czułam jej korzystny wpływ. Uderzona byłam tym, że wskazania Jadwigi Zamoyskiej zawarte w książkach O wychowaniu, O pracy, O miłości Ojczyzny, z którymi miałam możliwość już się zapoznać, są w szkole w pełni zrealizowane. Oto autor – nasuwały mi się refleksje – który nie tylko przez swoje książki głosi zasady wychowawcze, ale potrafi wcielić swoje idee w życie³⁹.

Zdaniem Jadwigi Zamoyskiej praca wychowawcza będzie bezowocna, jeśli rodzic czy nauczyciel będzie uczył i wymagał tego, czego nie wymaga najpierw od siebie – „chcąc uczyć prawdy, pracowitości, przyzwoitości, uprzejmości, trzeba być prawdomównym, pracowitym, przyzwoitym, uprzejmym”⁴⁰. Ponadto podkreślała, że wychowawcy powinni podejmować nieustanną pracę nad sobą oraz starać się być dobrym przykładem dla wychowanka, zaznaczając, że przykład oddziałuje stokroć mocniej, aniżeli długie wywody.

Metody wpływu sytuacyjnego realizowane są poprzez organizowanie doświadczeń wychowanka, nagradzanie i karanie, instruowanie itd. Nie sposób nie zauważyć, jakim istotnym czynnikiem wychowawczym była atmosfera panująca w szkole Zamoyskiej, która już sama w sobie pełniła funkcję wychowawczą. Muszyński wskazuje, że oprócz bezpośredniego wpływu wychowawcy na wychowanka, istnieją jeszcze grupy społeczne, z którymi wychowanek jest w jakiś sposób powiązany i które dysponują co najmniej takimi samymi możliwościami

38 , Tamże, s. 322. To rzeczywiście są dwa różne wydania, czy jakaś pomyłka? Ograniczę się do ostatniego wydania (1981) tej książki, aby nie wprowadzać zamieszania. W kolejnych przypisach poprawiałam numery stron, gdyż były podane z wydania 3 z 1978 r.

39 M. Czaplicka, *Moje wspomnienia. Szkoła Domowej Pracy w Zakopanem – Kuźniach*, „Nasza Przyszłość”, 19 (1964), s. 198, DOI: 10.52204/np.1964.19.197-217.

40 J. Zamoyska, *O wychowaniu*, s. 22–23.

wpływu⁴¹. Zasługą Generałowej niewątpliwie był konstruktywny wpływ na środowisko społeczne swoich wychowanek poprzez nadanie zespołowi wychowawczemu cech kolektywu, tzn. udało się jej tak ukształtować środowisko społeczne wychowanek, aby realizowane były pożądane cele wychowania.

Przy pracy w zajęciach praktycznych uczennice miały możliwość poznania się wzajemnego, przez co wytwarzała się więź obopólnego zrozumienia. Praca, ta codzienna, żmudna praca życia domowego była tą siłą jednoczącą. Opromieniona wielkimi ideałami służby dla Boga i Ojczyzny, zacieraa różnice stanowe. Życie koleżeńskie, zacieśnione wspólnymi przeżyciami, radościami i przykrościami, które we współzawodnictwie w pracy były nieuniknione, wytwarzało atmosferę ciszy i spokoju. Był to balsam, kojący wszelkie zatargi klasowe. Toteż na tej niwie wykwitła nieraz dozgonna przyjaźń i przywiązanie do szkoły, która uczyła życia chrześcijańskiego, życia miłości i poświęcenia swoich osobistych zachcianek i wygod, dla dobra społecznego⁴².

Istota metody organizowania środowiska społecznego polega na tym, że określone działania wychowawcy nie tylko zmieniają układ stosunków między nim a wychowankiem, lecz także modyfikują obiektywne warunki, w jakich znajduje się ten ostatni⁴³. W tej metodzie wychowawca musi dysponować pewną władzą dokonywania zmian w położeniu wychowanka. Modyfikacje te mogą dotyczyć na przykład rodzaju obowiązków przydzielanych wychowankom czy zakresu ich swobody. W tej grupie odnaleźć możemy takie sposoby postępowania jak modyfikacja celów zespołu, kształtowanie norm postępowania obowiązujących w zespole, przekształcanie struktury wewnętrznej zespołu czy nadawanie właściwego kierunku działania kontroli społecznej⁴⁴. Regulamin Zakładu Kórnickiego był zbiorem ustalonych przez kadrę wychowawczą zasad. W terminologii metody: obowiązki, które były nakładane na uczennice poprzez regulamin, miały charakter organizowania doświadczeń wychowanka, ale też

41 H. Muszyński, *Zarys teorii*, s. . 324. Z którego wydania tu dalej są cytaty? (1981)

42 M. Czaplicka, *Moje wspomnienia*, s. 198.

43 H. Muszyński, *Zarys teorii*, s. . 331.

44 Tamże.

w niektórych przypadkach tradycyjnego ćwiczenia. Wychowankowie mieli przejawiać określoną aktywność podczas ćwiczeń, która z kolei ma prowadzić do ugruntowania się w nich określonych postaw i przekonań. We wspomnieniach Mieczysławy Czaplickiej odnajdujemy opisy tego rodzaju metod postępowania wychowawczego, jakie stosowane były w Zakładzie:

Co warto robić, warto robić dobrze – uczyła Założycielka. Warunkiem, by tak podjęta praca stała się wychowawczą, była karność, to znaczy dobrowolne poddanie się prawu [...]. Karność też wymagała poddania się regulaminowi, w szczegółach nieraz bardzo uciążliwemu. Jednak wierność tym drobnym przepisom hartowała duszę [...]. Z karności wynikał ład i porządek, którym słynęła szkoła w Kuźnicach. Było to najlepsze lekarstwo na lenistwo⁴⁵.

W tej grupie metod wychowania znajdują się również nagrody i kary, które wymieniane są we współczesnej teorii wychowania jako wzmacnianie pozytywne lub negatywne związane z promowaniem pożądaných postaw wychowanka (nagroda) lub zapobieganiem powtórzenia zachowań niezgodnych z obowiązującymi wartościami i normami (kara)⁴⁶. U Zamoyskiej nagrody i kary miały zarówno formy symboliczne, jak i materialne, na przykład związane z rekompensatą za wyrządzoną stratę.

Nagrody i kary stosowane były w szkole, jako wynik postępowania. Za dobrą, rzetelną pracę otrzymywały uczennice znaczki, którymi, po wymianie na pieniądze, opędywały swe drobne wydatki. W przeciwnym razie za niedbalstwo, zguby, zniszczenie rzeczy, trzeba było płacić. Nawet własne zgubione rzeczy musiało się wykupić⁴⁷.

Metody kierowania samorozwojem i samowychowanie polegały na rozwijaniu tendencji do samokontroli i samooceny. Stosowane w Zakładzie Kórnickim miały na celu trening w zakresie świadomego kierowania przez wychowanków własnym postępowaniem i rozwojem. Samowychowanie jest swego

45 M. Czaplicka, *Moje wspomnienia*, s. 201.

46 M. Łobocki, *Teoria wychowania*, s. 199–208.

47 M. Czaplicka, *Moje wspomnienia*, s. 203.

rodzaju efektem wcześniej podejmowanych oddziaływań wychowawczych, niemniej jednak jest również wzbogaceniem wychowania w każdej jego fazie. Jest procesem kierowanym z zewnątrz przez wychowawcę, choć oczywiście z główną tendencją stopniowego wyłączenia swojego udziału wraz z powolnym pozostawianiem wszelkich czynności wychowawczych samemu wychowankowi. Samowychowanie rodzi się zawsze na podłożu zindywidualizowanej, osobistej więzi wychowawcy z wychowankiem⁴⁸, która z pewnością w szkole była pielęgnowana:

Praca wychowawcza w ten sposób prowadzona była trudna. Wymagała ze strony wychowawców wielkiego oddania się i zaparcia. Ze strony uczennic – dużo dobrej woli i ochoty do samowychowania. Chcąc ten cel osiągnąć, Jadwiga Zamoyska prowadziła ze swoimi uczennicami pogadanki wychowawcze⁴⁹.

Warto także zauważyć, że w koncepcji wychowawczej Zamoyskiej wiele uwagi przykładano do prowadzenia samodzielnej pracy nad sobą wychowanka. I tak np. przy pomocy metody wpływu społecznego Generałowa wraz z kadrą inspirowała i wspierała wychowanków w ich samorozwoju, a ponadto tworzyła odpowiedni klimat sprzyjający samowychowaniu. Absolwentki szkoły rozumiały, że dopiero po opuszczeniu Zakładu rozpocznie się istotna praca, odpowiedzialna i samodzielna, na tym stanowisku, które będzie ich udziałem w miejscu zamieszkania.

Szkola życia różniła się też tym od innych, że jak mówiła Zamoyska, nigdy się nie kończyła. Absolwentki szkoły rozumiały, że dopiero po opuszczeniu Kuźnic rozpoczyna się istotna praca, praca odpowiedzialna i samodzielna, na tym stanowisku, które będzie ich udziałem. Wracając do rodzin, pierwszym ich zadaniem było podnieść życie rodziny, być wzorowymi córkami, żonami, matkami i gospodyniami⁵⁰.

48 H. Muszyński, *Zarys teorii*, s. 338.

49 M. Czaplicka, *Moje wspomnienia*, s. 202.

50 Tamże, s. 204.

Zakończenie

Kluczową rolę w koncepcji Jadwigi Zamoyskiej odgrywa zintegrowane z rozwojem człowieka wychowanie chrześcijańskie. Uwzględnia ono świadome kształtowanie tożsamości człowieka realizującego swoje ziemskie powołanie poprzez pracę na rzecz ojczyzny, społeczeństwa i drugiego człowieka, jednocześnie służąc Bogu oraz zyskując spełnienie doczesne i szczęście wieczne. Warto podkreślić, że zamierzenie pełnego kształtowania osoby ludzkiej i zapewnienia jej optymalnych warunków rozwoju, wpisuje się w założenia personalizmu. Zamoyska wskazywała na odrębność, wolność i rozumność każdej istoty ludzkiej⁵¹. Na ponadczasowość jej idei wychowawczej wskazuje holistyczne podejście do wychowanka, traktujące go jako integralną całość, byt cielesno-duchowy.

Warto zauważyć, że w swej koncepcji wychowania Zamoyska potrafiła harmonijnie łączyć sferę przyrodzoną z nadprzyrodzoną – przy pierwszorzędnym znaczeniu, jakie jednak przypisywała łasce w procesie wychowania. Ponadto metody wychowawcze, stosowane w założonych przez nią Zakładach, ukazują z jednej strony prostotę i naturalność sposobu postępowania Założycielki, z drugiej zaś wnikliwość trafiającą w sedno i głębię procesu nauczania. Ponadto w myśli Generałowej wybrzmiewa wyraźnie postulat edukacji przez całe życie, która współcześnie doczekała się systematyzacji m.in. w teoriach andragogicznych.

W koncepcji wychowawczej Jadwigi Zamoyskiej odnaleźć można propagowanie godności i powołania kobiety, jakże aktualne współcześnie. Poprzez wychowanie i podniesienie poziomu przygotowania kobiety do pełnienia ról społecznych, chciała wzmocnić rodziny, a wraz z nimi cały naród. Podkreślała, że pierwszą misją kobiety powinno być wychowanie dzieci – to żony i matki miały wychowywać przyszłych twórców niepodległej ojczyzny. Będąc kobietą o wyjątkowym charakterze, łączyła w sobie siłę i determinację wraz z nietuzinkową subtelnością. Poprzez klasyczne wychowanie dziewcząt do cnót, postanowiła w prowadzonych przez siebie szkołach przeciwdziałać wadom narodowym⁵².

51 I. Murawska, Czesław Kuśtra, *Kobieta i praca w koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923)*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń 2012 (recenzja), „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i Powszechnym”, 26 (2014) nr 3, s. 288–291.

52 E. Polak-Pańkiewicz, *Patrząc na kobiety*, Warszawa 2012, s. 103–109.

Podkreślane przez Założycielkę Zakładów Kórnickich znaczenie pracy w wychowaniu wpisuje się w trwający obecnie interdyscyplinarny namysł nad pracą i jej rolą w integralnym rozwoju osoby. Współcześni badacze wskazują na różne funkcje pracy, m.in. przedmiotową, społeczną czy ekonomiczną, jednakże – w kontekście wychowania do pracy i przez pracę – szczególna uwaga powinna obejmować funkcję podmiotową pracy, gdyż „pierwszą podstawową wartością pracy jest sam człowiek – jej podmiot”⁵³. Przedstawiona przez Jadwigę Zamoyską idea „trójpracy” stanowić może, również w realiach naszych czasów, pomoc i inspirację poprzez odwoływanie się do integralnej i personalistycznej antropologii oraz oparcie na trzech obszarach zdolności człowieka: fizycznych, umysłowych i duchowych. W koncepcji założonych przez nią placówek odnaleźć można przykłady nauczania podejścia do rzetelnej pracy i dokładnego wypełniania codziennych obowiązków. Natomiast realizowane w szkołach Zamoyskiej wychowanie kształtujące cnoty obywatelskie, ukazuje drogi przygotowywania młodego pokolenia do życia w rodzinie i społeczeństwie.

Założenia wychowawcze Jadwigi Zamoyskiej zdają się nie tracić na aktualności. Mimo upływu wielu lat w jej koncepcji przedstawionej w publikacjach i realizowanej w prowadzonych przez nią placówkach, odnaleźć można analizę ponadczasowych problemów związanych z wychowaniem, ale też kwestię kobiety, pracy ludzkiej, troski o dobro wspólne, umiłowanie ojczyzny i Boga. Ustanowiony patronat Jadwigi Zamoyskiej w 2023 r. w Polsce wskazuje na docenienie jej osoby i dokonań w dziedzinie wychowania i promowania uniwersalnych wartości, które są potrzebne każdej rodzinie, społeczeństwu, narodowi, zarówno w realiach przełomu XIX i XX w., jak i współcześnie.

Streszczenie: Artykuł dotyczy koncepcji wychowawczej Jadwigi Zamoyskiej (1831–1923), którą realizowała w założonych przez siebie w XIX wieku szkołach. Ukazane zostaną uniwersalne zasady wychowania do pełni człowieczeństwa, które autorka opierała na wierze katolickiej i wartościach narodowych. W artykule zaprezentowane zostaną założenia pracy organicznej, która stała się fundamentem szkół utworzonych przez Jadwigę Zamoyską, a także zostaną poddane analizie cele i metody stosowane w jej koncepcji wychowania. W okresie zaborów podejmowała działania na rzecz odrodzenia ojczyzny poprzez propagowanie konieczności doskonalenia siebie, wychowania

53 Jan Paweł II, *Encyklika Laborem exercens. O pracy ludzkiej*, London 1981, nr 6.

młodego pokolenia i przygotowania do pełnienia ról rodzinnych i społecznych. W jej koncepcji odnaleźć można analizę ponadczasowych problemów związanych z wychowaniem, a także kwestię kobiety, pracy ludzkiej, troski o dobro wspólne, umiłowanie ojczyzny i Boga.

Słowa kluczowe: Jadwiga Zamoyska, koncepcja wychowania, praca organiczna, cele i metody wychowania.

Bibliografia

Źródła

- Czaplicka M., *Moje wspomnienia. Szkoła Domowej Pracy w Zakopanem – Kuźnicach*, „Nasza Przyszłość”, 19 (1964), s. 197–217, DOI: 10.52204/np.1964.19.197-217.
- Jadwiga Zamoyska w domu rodzinnym i na emigracji. *Wspomnień cz. I*, opr. i red. Bątkiewicz E., Biniaś-Szkopek M., Kórnik 2013.
- Potocka A. S., *Mój pamiętnik*, Kraków 1927.
- Zamoyska J., *Zakład Kórnicki: (Szkoła Domowej Pracy w Zakopanem)*, Poznań 1899.
- Zamoyska J., *O miłości ojczyzny*, Lublin 2021.
- Zamoyska J., *O pracy*, Lublin 2001.
- Zamoyska J., *O wychowaniu*, Lublin 2002.
- Zamoyska M., *Jak powstało Dzieło ś.p. Jenerałowej Zamoyskiej*, Kórnik 1927.

Opracowania

- Czartoryski-Sziler P., *Jadwiga Zamoyska – wychowawczyni młodzieży*, „Nasz Dziennik”, 23–24 maja 2009.
- Galek Cz., *Ideale wychowawcze Bolesława Prusa*, w: *Ideale wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX wieku*, red. E. J. Kryńska, Białystok 2006, s. 100–111.
- Gondek M. J., *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze”, 17 (2005) s. 241–255.
- Jan Paweł II, *Encyklika Laborem exercens. O pracy ludzkiej*, London 1981.
- Jazukiewicz I., *Myśli Jadwigi Zamoyskiej o wychowaniu*, „Studia Pedagogica Ignatiana”, 26 (2023) nr 4 s. 109–138.
- Kustra Cz., *Kobieta i praca w koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923)*, Toruń 2012.
- Kwilecki A., *Mecenat kulturalny ziemian wielkopolskich w wiekach XIX i XX*, w: *Izabella i Jan Działyńscy, mecenas kultury*, red. B. Wysocka, Gołuchów-Kórnik 2004, s. 7–22.

- Marciniak A., *Rola Tytusa i Jana Działyńskich w rozwoju ośrodka naukowego w Wielkopolsce*, Poznań 1980.
- Murawska I., *Czesław Kustra, Kobieta i praca w koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923)*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń 2012 (recenzja), „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 26 (2014) nr 3, s. 288–291.
- Muszyński H., *Zarys teorii wychowania*, wyd. 5, Warszawa 1981.
- Łobocki M., *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2009.
- Palka S., *Jadwiga z Działyńskich Zamoyska – mądra wychowawczyni*, „Wychowawca”, 2006, nr 7/8, s. 25.
- Polak-Palkiewicz E., *Patrząc na kobiety*, Warszawa 2012.
- Rynio A., Błasiak B., *Myśli Jadwigi Zamoyskiej o wychowaniu*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 19–20 (1991–1992) z. 2, s. 19–30.
- Sztaba M., *Aktualność i ważność idei „trójpracy” Jadwigi Zamoyskiej dla integralnego rozwoju osoby*, „Pedagogika Społeczna”, 14 (2015) nr 1 (55), s. 93–114.
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2022 r. w sprawie ustanowienia roku 2023 Rokiem Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej, https://orka.sejm.gov.pl/proc9.nsf/uchwaly/2207_u.htm, dostęp: 20. 08. 2024 r.
- Walewander E., *Z recenzji wydawniczej*, w: Cz. Kustra, *Kobieta i praca w koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923)*, Toruń 2012.
- Woroniecki J., *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 1, Lublin 1985.

